

ՄԵՐՈՒԺՄԸ ՄԿՐՏՉԻ ԿԱՐԱՊԵՏՈՒ

ՀՈՎՍԵՓ ԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՏՊԱԳԻՐ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ

1996-1997 թթ. ծնոանը, Ամենայն Հայոց Ս. Տ. Գարեգին Ա Կաթողիկոսի հովանավորությամբ ու աջակցությամբ, աշխատեցինք Վատիկանի Դիվաններում և, օգտվելով առիթից, մոտ երկու շաբաթ Մխիթարյան Հայրերի բարեհաճությամբ¹ աշխատեցինք նաև Մխիթարյան նշանավոր դիվանում: Այստեղ փնտրտուքների ժամանակ մեր ուշադրությունը գրավեցին մի շարք գրավորներ, որոնք, ի շարս այլ պատկերների, ամրացված էին Դիվանում պահվող մի մեծադիր կաշեկազմ «Նկարք փորագրեալք ՚ի պէտս վանաց» խորագրով հաստատվոր հատորում:

Այն հանգամանքը, որ մատյանում մեզ հետաքրքրող փորագիր պատկերները հաջորդում էին միմյանց և նրանց նախորդում էր սկզբում եփրեմ Կաթողիկոսի ստորև տպագրվող ընծայագրով պատկերը, ապա՝ Սուրբ Էջմիածնի մի քանի պատկերներ ենթադրել էր տալիս, որ նրանք բոլորը միասին են հայտնվել Սուրբ Դազարում: Դատելով եփրեմ Կաթողիկոսի պատկերի ներքևում եղած ընծայագրից («Ընծայ յէջմիածնէ առ Հայր Մինաս վարդապետ Բժշկեան»), պատկերները Սուրբ Դազար էին ուղարկվել Էջմիածնի միաբանության կողմից և հասցեագրված են եղել Մխիթարյան Հայրերից Մինաս Բժշկյանին:

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Մինաս վարդապետ Բժշկյանը (1777-1851), հովվական առաքելությամբ լինելով Տրապիզոնում, XIX դարի առաջին քառորդի վերջին մեկնեց Դրիմ Կարասու, ուր և մնաց մինչև 1846 թվականը: Այս քառորդ դարի ընթացքում նա, շնորհիվ իր լայնախոհության, ակտիվ հովվական և մշակութային գործունեության, շփումներ ունեցավ հայ հոգևորականության բազում ներկայացուցիչների հետ և նրանցից շատերի հետ հաստատեց կայուն բարեկամական կապեր: Պակաս կարևոր չէին նաեւ նրա հաճախակի հանդիպումները Ռուսաստանի քաղաքական ու պետական նշանավոր գործիչների հետ: Որպես ասվածի ապացույց ստորև բերում ենք նրա 1796-1851 թթ. ընդգրկող ցարդ անտիպ Օրագրությունից (տե՛ս Սուրբ Դազարի դիվան, տուփ 161) մի քանի հատվածներ.

1832. յուլիս - եկն կոմսն Վօրոնցով և մեծաբեաց գիս:

1833 յունվար 10 - եկն յայցելութիւն ՚ի սենեակ իմ և յեկեղեցին մեծ կոմսն Վօրոնցով ընդ կուսակալին և ընդ այլ մեծամեծաց...

1837 սեպտեմբեր 12 - Զոգայ ՚ի Պաղեսէրայ. անդ համդիպեալ կայսեր Նիկողայոսի Ա. Խօսակցեցայ ընդ մմայ և ընդ ժառանգին:

Պատկեր 1. Եփրեմ Կաթողիկոս
1809 թ. դեկտեմբեր

1. Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Վենետիկի Մխիթարյան վարդապետներից Հայր Եղիա Քիլադպանին, Հայր Սեդրեք Զամուլյանին և հատկապես Հայր Դովսեփ Պեհեսնիկյանին, որը մեզ համար պատրաստեց բոլոր լուսանկարները:

1840 նոյեմբեր 14 - Կոմսն Վորոնցով եկն ի սենեակ իմ յայգելութեան:

1843 - Ընծայեցի կայսերորդույն Աղեքսանդրի գիմ Ջերականութիւն Դայ-Ռուս², որ ապա յղեաց առ իս թուղք և մատանի պրլանդ:

1844 - Կոմսն Վորոնցով կարգեցաւ փոխարքայ և գրեաց առ իս թուղք յԱլուփքայէ ձեռամբ իւրով:

1845 - Եկն ի խարասու Ներսէս Կաթողիկոս:

1846 Սեպտեմբեր - Չոքայ ի Մաստաքով և ետու կայսեր զճակատ բազում լեզուութեանն քերականութեան³ ընդ որ հաճեալ ետ հրաման զնալոյ ի վանս և տպագրելոյ զբառարանս, ի՞նչ, ի՞նչ միջոցի երկուց ամաց:

1847 ի մայիսի 3 - Գիւպատոսն Ռուսաց երբեք առ մեզ [Սուրբ Ղազար] զոսկի մետալ փառաւոր իւր ի խորի ծանրութեամբ հանդերձ թղթով Ուվարով միճխտրին, որ զո՛ւ առ Աբրահայրն ի 13 մարտի 1847. «Պատիւ եղև ինձ ճերկայացուցանել կայսեր զբազում լեզու քերականութեանն Գ. Մինասայ Մետիցի, զոր առաջեալ էիք: Վեհափառ կայսրն մեր հանդերձ բարեհաճութեամբ ընկալեալ զայս մատեան, արժանի համարեցաւ ընծայել մատենագրին զմեծ մետալ ոսկի և նենդանագրի Նորին Մեծութեան: Զոր ահա այսու պատիւ ունիմ անցուցանել առ վեհութիւն Զեռ և խիղորն զի հաճեսցիք համարել զայս ըշան պատուոց առ Գ. Մինաս Մետիցի» և այլն: Ի՞նչ կողմն մետալին շուրջանակի տպեալ է «Nicolaius totius Russiae Imperatoris» և ի՞նչ կողմն «Premia digno», որ և եղաւ ի թանգարանի վանագս:

Պատկեր 2. Հայր Մինաս Բժշկյան
(Վենետիկ, Ս. Ղազարի
պատկերասրահ)

Այսպիսով ամենևին էլ պատահական չէր, որ Էջմիածնի Սայր Աթոռի միաբանության կողմից այս հրատարակությունները ուղարկվում էին Դայր Մինաս Բժշկյանին, քանի որ վերջինս բազում համակիրներ էր չափել հատկապես իր տեղագրական ու կենսագրական բնույթի աշխատություններով (տես օրինակ՝ Պատմութիւն Անուկան ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1830: Դամառոտ նկարագիր վարուց երեւելի արանց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1850 և այլ գործերը):

Մինաս վարդապետ Բժշկյանի ստացած տպագիր պատկերների շարքում հատկապես հետաքրքրություն են ներկայացնում XVIII դ. երկրորդ կեսի Ռուսահայոց առաջնորդ, հայ ազգային ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, Արցախում հայկական պետականության վերականգնման ամիսոնք քատագով Դովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի չորս տպագիր դիմապատկերները:

Բավական ենք համարում նշել, որ հայ հնատիպ գրականության մատենագիտական ցանկերում, ուր սովորաբար ընդգրկված են մասնապատկերները և նույնիսկ 1 էջանոց տպագիր կոնդակներ, զանազան բնույթի թերթիկներ, մեր տեսած պատկերներից միայն մեկն է արտացոլված⁴:

2 Իմա՝ Մինաս վարդապետ Բժշկյան. Ջերականութիւն Ռուսերէն-Դայերէն. Ի Վենետիկ, ի տպարանի Արդյն Ղազարի, ՈՍԴԷ // Российско-армянская грамматика П. Минаю Медвиль. Вакелат, типография Св. Лазаря. 1828.

3 Իմա՝ Մինաս վարդապետ Բժշկյան. Ջերականութիւն բազմալեզուեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1844:

4 Այսպես Ն. Ռսկանյանի, Զ. Կորկոտյանի, Ս. Սավալյանի «Դայ գիրքը 1512-1800 թվականներին», Դայ հնատիպ գրքի մատենագիտություն, (Երևան, 1988) աշխատության էջ 767-ում N 1035-ի տակ նշված է «Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեանց (Դիմանկար): Առանց տպագրութ. վայրի և տպարանի հիշատակութ.», 1798:»։ Ազգային գրադարանում պահվում է դիմանկարի լուսանկարը: Գիշատակուած աշխատության Վերնագրերի ցանկում (էջ 850թ) նշված են Արղությանի դիմանկարի երկու տարբերակ մեկ վերորդերայր (N 1035) և մյուսը N 1097-ի տակ: Սակայն ցավով նկատեցինք, որ գրքում նկարագրված ամենավերջին միավորը 1095-ն է:

Հովսեփ Արղությանի դիմանկարը պատրաստելու մասին հիշատակություններ հանդիպում ենք հենց Արղությանի Օրագրություններում: Այսպես, 1780 թ. հունիսի 2-ի զրազրություններում Հ. Արղությանը նշում է. «...եկաք 'ի տուն ազնի աղա Յովհաննիսին [Լազարեան] 'ի ճաշել, կանգնեալ 'ի յոտին որպես ինքն նմանապես և այլքն շնորհակալեցան զմենք և յոյժ յարգեալ զովեցին զհամեստ արարողութիւնս սուրբ եկեղեցոյս մերոյ և բազում հարց ու փորձ արարին վասն ուղղափառ դաւանութեանս մերոյ: Եւ մինչդեռ բազմեալ էին 'ի վերայ սեղանին առ մեզ հայեցեալ յոյժ հաւանէին դրութեան պատկերի մերոյ և մանաւանդ աչացս, որպէս ինքնեանք նմանապես և իշխանուհիքն՝ Մարիա Պապլովնէն և Մարիա Ստեփանովնէն կինն Տալիզինի: Աղայ Յովհաննէսն ասաց նոցա թէ պատկեր սրբազանիս մերոյ նկարեն և խնդրեցին բերել և ամենեքեան զբօսան 'ի յերեսս և 'ի նկարն, որ դեռ կիսատ էր և յոյժ հաւանեցան նմանութեանն»:⁵

Եիշտ նույն թվականին Ռուսաստանում հաստատված Ջուղայեցի նշանավոր Մանուչարյան զերդաստանից Մարգար և Փիլիպպոս եղբայրների⁶ կողմից փորագրել է տրվում Հովսեփ Արղությանի մեզ հայտնի առաջին դիմանկարը: Հովսեփ Արղությանը իր նամակներում ևս հիշատակություններ ունի իր տպագիր պատկերների մասին: Այսպես, 1791 թ. օգոստոսի 3-ին Հնդկաստանի նվիրակ Տեր Ստեփանին զրաժ իր նամակում Արղությանը վերջինիս տեղեկացնում է. «2 [80] հատ աղօթամատոյցն է, ԻԸ [28] հատ Ողբն Էքմիածնայ և քանի մի հատ Հեզ Սաղմոսս և տետր: Ի Մատրասս և ի Սուրաթ ով ոք ողորմութիւն է տուեալ քեզ, զորոց անունս գրեալ են մեզ, նոցա մէկ մէկ հատ ընծայեցի: Իսկ Շամիրամ Աղային և Աղայ Յօհաննան զերականին 10-10 առաքեցի: 6 հատ մեծ պատկերքն իմ առաքեցի ըստ խնդրոյդ 1 հատ Շամիրին, 1 հատ Աղայ Սկրտիչ Էմմիազին և Ա[1] հատ ի Կալկադայ Պետրոսի որդի Աղայ Յարութիւնին: Իսկ մնացեալ պատկերքն և զրեանքն հասուցանել զքեզ, եթ դեռ ի յերկրի յայդ իցես որ դու արժանաւոր անծանց մատուցես: Իսկ եթ դու գնացեալ իցես ինքն Շամիրամ Աղայն որպէս և կամիցի և ում պատշաճաւոր տեսցէ հեռաւոր քաղաքացն նոցա հասուցէ: Իմ փոքրիկ պատկերք ևս առաքեցի շատ զեղեցիկ, մինն Շամիրին, միւսն Յօհաննան զերականին. Շամիրամին առաքեցի և քնեագի իմա՝ Պոտյոմկինի- Մ. Կ.] փոքրիկ պատկերն»: Եթե նկատի ունենանք, որ մեծ պատկերքն ասելով Արղությանը կարող էր նկատի ունենալ միայն 1783 թվականին տպվածը, ապա պարզ է դառնում, որ արդեն 1791 թվականին տպված կար նաև Արղությանի ավելի փոքր պատկերը, կամ էլ այն կարող էր իրենից ներկայացնել մեծ տպագրվածի փոքր օրինակը: Ինչևէ, այս փոքր նկարը մեզ մնում է անհայտ⁷:

Հաշվի առնելով այս տպագիր նկարների կարևորությունը Հայ հնատիպ գրականության ուսումնասիրության համար, ստորև ժամանակագրորեն բերում ենք Հովսեփ Արղությանի դիմապատկերներ և տալիս նրանց նկարագրությունը:

⁵ Տես Յովսեփ Կաթողիկոս Արղութեան, մասն առաջին (1780-1800)- Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Թ, Հրատարակեց Գիւտ ք. Աղանճանց, Թիֆլիս, 1911, էջ 32-33:

⁶ Մանուչարյան եղբայրների զործունեության մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 28, 29, 31, 34-36, 130, 169-170, 222, 230, 242, 255, հմմտ. Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг. Сборник документов. Т. IV, Под ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1990, стр. 1828-93, 173-174, 323-324, 339-340, 342, 372, 457 և այլն:

⁷ Տես Դիւան հայոց պատմութեան, էջ 128-129:

1. Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղուքեան (դիմանկար), 1780, Մոսկուա: Նկարի չափերը՝ 48,5x29 սմ:

Արղուքեանի պատկերով շրջանակի մեջ՝

«ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՌՈՒՍՍՅՑ ԵՐԿՐԻ ԴԱՅՈՑՑ ԱՋԳԻՆ. ՇՆԵԱՆ ՅԱՍԻ ՏԵԱՐՆ 1743.»

Պատկեր 3. Հովսէփ Արղուքեանի
դիմանկարը (1780 թ.)

Իշխանագնեայ Պատկերս Անծի, Տեառն Յովսէփայ՝ Արիի-
Տեղեալ գլով Սանահնեցի, որ Արղութաղըն անուանա-
Դոգեսնունդ՝ զաւակ քարի, Տեառն Սիմեոն՝ Դայրապե-
Նուիրակ կարգեալ՝ գահոյն մեծի, Սուրբ Աթոռոյն Էջմիած-
Ուստաց երկրի՝ Դայրոց ազգի, արթուն իովիւ՝ պետ պանծա-
Յարքայանիստ՝ քաղաքն եկեալ, զեկեղեցիսն՝ որ անդ օծ-
Ի կայսերէն՝ ըզջնորհս զըտեալ, և յիշխանացն՝ յոյժ յարգե-
Դոգևորացն՝ մեծարեցեալ, զքանս հաւատոյ՝ ընդ նոսա խօ-
Ձիաւատս ազգիս՝ յայտնաբանեալ, զեկեղեցիս՝ նոր նորո-
Նոր Նախըտան՝ քաղաք դիմեալ, զհիմունս նորին՝ օծմամբ դրոշմեալ:
Ձեկեղեցեաց զհիմունս արկեալ, և հիմնադիր՝ նոցին կո-
Ըզդատարանս՝ ի մմին կարգեալ, և կանոնիւք զնա՝ զարդա-
Որոցոց այրեաց՝ զգթասիրեալ, զգործս անվախճան՝ զկնի թո-
Երեսնակի և ութն ամաց, եղև նկար՝ նորին դի-
Ի իոյակապ մեծ քաղաքի, որ Պետրքուրդ՝ վերածայ-
Ոայ ընդ չայի՝ ծայիս զուգեալ, ըզթիւ ծննդեան՝ փրկչին զը-

*Ձիմանշանից ներքև պատվանդանի շրջա-
նակի մեջ.*

Ծայրագոյն նուիրակ Սուրբ Էջմիածնի,
աշակերտ տեառն Սիմեոնի.

Արքազան Կաթողիկոսի Դայրոցն ամենի.
սանահնցի Արղութեմց Շիօշբեգի որդի
եկեալ քաղաքս կայսերունի, արթունիստ յոյժ
անուանի.

Ի յօծանել հայոցս եկեղեցի, կառուցեալ
յանուն Սուրբ Կատարինի.

Պատվանդանից ներքև.

Իսկ սա արդեամբք փորագրի,
երկու եղբարց քարեպաշտի.

Պարոնք Մարգար և Փիլիպպոսի,
Սանուչարեանց Ջուղայեցի,
1780 յամին Փրկչի

Եւ ի Դայրոցն ՌԱԻԹ թուի.

Սանկը Պետրքուրդ մեծ քաղաքի:

Иосифъ Архиепископъ Армянскою.

Josephus Archiepisopus Armenorum.

Ընդի ամենամերքեւում երկայունակ չափածո՝

դիտի:

նի:

տի:

նի:

լի:

եալ:

ցեալ:

սեալ:

զեալ:

չեալ:

րեալ:

դեալ:

մաց:

նի:

տեալ:

Պատվանդանի ներքևի երկու անկյուններում, փոքր տառերով՝

C. L. Christnecké P.

Grav. J. Bougreaff.

2. Յովսէփ Արղութեան (դիմանկար), 1798, Ամսկտ Պետերբուրգ: Նկարի չափերը՝ 33,5x23 սմ:

Դիմանկարի շուրջ եղած շրջանակի մեջ՝

«Յովսէփ արք եպիսկոպոս Ռուսաց երկրի Գայոց, իշխան երկայնաքաղուկ Արղութեանց. ծնեալ յամի Տեառն 1743 եւ ՚ի մայիսի 23»:

Դիմանկարի ներքեւում, ուղղանկյան կենտրոնում, շրջանակի մեջ, Արղութեանի զինանշանի աջ և ձախ կողմերում, համապատասխանաբար գրված են.

Արթուն հովիւ ազանց Գայկայ,
Որ ՚ի դարուս այսմիկ ներկայ,
Ձի Կայսերէն շնորիս գտեալ,
Иосифъ Архиепископ Армянскій,
Князь Аргутинскій Долгоруковъ.

Մխիթար՝ սփոփիչ գտեալ նոցա:
Երջանկազոյց զազգս առ ապայ:
Եւ գեաօրէն նոցա հեղեալ:
Josephus Archiepiskopus Armenorum,
Princeps Argutlensis Dolgorukow.

Նկարի և ուղղանկյան միջև, ձախ կողմում, հստակ կարդացւում է. Грав. Березников. 1798 года.

Ծանոթություն. Այս դիմապատկերը, առանց տեղեկության, որ այն տպագիր է, լույս է ընծայվել Գ. ք. Աղանյանցի կողմից վերոհիշյալ «Դիւան հայոց պատմութեան» մեջ:

Այս պատկերի մասին է, որ խոսվում է «Գայ գիրքը 1512-1800 թվականներին» մատենագիտության մեջ:

Պատկեր 4. Հովսէփ Արղութեանի դիմանկարը (1798 թ.)

3. Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեան (ղիմանկար), 1798, Սանկտ Պետերբուրգ: Նկարի չափերը՝ 17,2x26,2 սմ:

Շրջանակի մեջ. արքեպիսկոպոսական գավազանը ձեռքին կանգնած Յովսէփ Արղությանի նկարի շրջանակի տակ, Աստվածածնի պատկերն է մանուկ Յիսուսի հետ միասին, որի երկու կողմերում ժապավենի վրա գրված է.

«Иосифъ Архиепископ Армянской. Josephus Archiepiscopus Armenorum».

Այս բոլորի ներքևում, ուղղանկյան մեջ՝

«Կենդանագիր պատկեր Իշխան Երկայնաբազուկ Արղութեանց Յովսէփայ Արիի Եպիսկոպոսի Ռուսաց երկրի ամենայն Հայկազունեացս ազգի և հիմնադրի Նոր Նախիջևանու և Գրիգորիօպօլու. Ճնեալ յամի Տեառն 1743:»

Նկարի և ուղղանկյան միջև, աջ կողմում՝

Грав. Березников в Санктпетербурге 1798 год.

Պատկեր Տ. Հովսէփ Արղությանի ղիմանկարը
(1798 թ.)

4. Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեան (դիմանկար), 1800, Մօսկով: Նկարի չափերն են 22,3x46,5 սմ:

Ներքևում, Արղությանի զինանշանի երկու կողմերում և մեջտեղում, գրված է.

Иосифъ святаѣйшій Патриархъ всея Арменіи, кавалеръ и князь Аргутинскіѣ Долгоруковъ..

Josephys sanctissimys totivs Armeniae Patriarcha eqves ac princeps Aruvtinvs Dolgorovkov.

ΙΟΥΣΙΦΟΣ Ὁ ΠΑΝΑΓΙΟΤΑΤΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΑ ΠΑΝΤΗΣ ΤΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ
ΠΠΑΡΧΟΣ ΚΑΊ ΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΑΡΓΥΤΙΑΣ ΔΟΛΓΟΡΥΚΟΥ

Ամենաներքևում՝

Կենդանագիր պատկեր տեառն Յովսէփայ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ամենայն Գայոց Զրտնաջան // և արդիւնաւոր Գովուպետի և իսկաքանչ Լուսաւորչի հաւատոյ և ազգի Գայկազունեաց որ 'ի դարս մեր մի // միայն երևեցաւ յատկացեալ նորիւք հոգևոր մշակութեամբ գորովագութ ազգասիրութեամբ և մեծամեծ գործովք պսակեալ կրկին պարգևօք 'ի մեծ ԿԱՅՍԵՐԱՅ և յատուկ հրովարտակօք կոչեցեալ իշխան Գայոց և ամենայն Ռուսաց // երկայնաբազուկ Արղութեանց, սերեալ 'ի յարմատոյ և 'ի շառաւիղէ Սուրբ Լուսաւորչին մերոյ յԱրշակունեաց Պաիլաւ//ունի և յիրաւամբ ժառանգ Աթոռոյն նորին Սուրբ Էջմիածնի: Ծնեալ 'ի Սանահին յամի Տեառն 1743. մայիսի 23. փորագրեալ 'ի Մօսկով 1800 յամի:

Պատկեր 5. Հովսէփ Արղությանի
դիմանկարը (1798 թ.)

Ծանոթութիւն. Այս նկարը, առանց ներքևի մակագրութեան, տպագրվել է Աղ. Երիցեանց. Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա (1800-1832 թթ.), Թիֆլիզ, 1894, հատորի սկզբում, ցանկերից անմիջապէս հետո: Այն տեսել և շատ կարճ նկարագրում է նաև Ե. ք. Գեղամյանը (տե՛ս նրա Պատմական քաղաձմեր, պրակ առաջին. Յովսէփ Կաթողիկոս Արղութեան, Բազու, 1909, էջ 50):